

مقایسه تحلیلی آراء مفسران درباره قتال در آیه «قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ»

ایوب امرائی*
مریم نظریبگی**

چکیده

یکی از مسائل چالش‌زا در قرآن مجید، بحث در خصوص «قتال» است که همواره معرکه آراء مختلف و متعارض بوده است. در آیه: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ» که مضمون محوری آن قتال با کفار هم‌مرز است، دیدگاه‌های مفسران نیز گوناگون و متعارض بوده و عملاً فهم آن را دشوار کرده است. پژوهش حاضر با هدف دستیابی به تفسیر صحیح از «قتال» در این آیه و با استمداد از روش کتابخانه‌ای در گردآوری مطالب و شیوه اسنادی در نقل دیدگاه‌ها و روش تحلیل کیفی و توصیفی محتوا در ارزیابی داده‌ها، در صد برآمده تا نخست آراء مفسران مشهور در این خصوص را گردآوری، مقایسه و تحلیل نموده و سپس دیدگاه برگزیده را عرضه کند. نتیجه این مقاله آن است که از بین آراء مورد بررسی، نظریه دلالت آیه بر گسترش اسلام از طریق جهاد ابتدایی با حکومت‌های معاند هم‌مرز با جامعه اسلامی، مناسب‌ترین تفسیر محسوب می‌شود.

واژگان کلیدی

آیه ۱۲۳ توبه، آیات جهاد، جهاد ابتدایی، جهاد دفاعی، کفار هم‌مرز.

a.amraei@abru.ac.ir

*. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه آیت‌الله بروجردی (نویسنده مسئول).

m.nazarbeygi@abru.ac.ir

** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه آیت‌الله بروجردی.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۴/۱۸

طرح مسئله

در نصوص اسلامی از چهار شیوه «دعوت»، «مقاومت»، «جهاد» و «نرمش قهرمانانه» برای مبارزه با دشمنان اسلام سخن به میان آمده که با اطمینان می‌توان گفت که اصالت با دعوت بوده و به مقتضای شرایط مختلف و با رعایت مصالح امت اسلامی، از دیگر راهکارها نیز می‌توان بهره برد.

قتال یکی از اقسام جهاد محسوب می‌شود، که با چالش فراوانی از سوی اندیشمندان اسلامی روبه‌رو شده است؛ برخی با ایجاد تقابل تصنعی میان «قتال یا صلح» در صدد اصالت‌بخشی به صلح و خواسته یا ناخواسته، رد قتل بوده‌اند، برخی صرفاً تأکید به دفاعی بودن آن دارند و برخی نیز آن را دفاعی و ابتدایی می‌دانند و در این میان، آراء مختلفی در ذیل هر نظریه نیز مطرح است. در هر صورت، باید توجه داشت که قرآن به‌عنوان یگانه کتاب الهی، در پاره‌ای از موارد برای رسیدن به هدفی والا و بالنده، چاره مسلمانان را در قتل با حکومت‌های معاند کافر معرفی می‌کند؛ از جمله این آیات، آیه: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ» (توبه / ۱۲۳) است که در اواخر حیات مبارک رسول‌الله ﷺ نازل شده و در آن با مخاطب قرار دادن مؤمنان، به آنها دستور می‌دهد که با کفار هم‌مرز با خود، به رزم و کشتار بپردازید. مفسران در بیان مراد از آن، آراء مختلفی ارائه کرده‌اند که فهم آیه را صعب و دشوار کرده است؛ در واقع دو بیان متعارض مبنی بر دلالت آیه بر «جهاد دفاعی برای دفاع از خود» و «جهاد ابتدایی برای جهانی کردن اسلام» از سوی قرآن‌پژوهان اظهار شده که نه تنها هریک دارای تعارض‌های داخلی و خارجی با یکدیگرند، بلکه از جهات مختلف نیز با چالش‌هایی روبه‌رو هستند.

پژوهش حاضر با هدف دستیابی به معنایی صحیح از «قتال» در آیه فوق، در صدد است تا با مقایسه تطبیقی آراء مفسران مشهور فریقین (سید قطب در *فی ظلال القرآن*، رشید رضا در *المنار*، علامه طباطبایی در *المیزان*، آیت‌الله خامنه‌ای در *بیان قرآن (تفسیر سوره براءت)*، آیت‌الله مکارم شیرازی در *تفسیر نمونه*، آیت‌الله صادقی تهرانی در *الفرقان* و علامه فضل‌الله در *من وحی القرآن*، در این خصوص، به ارزیابی و تحلیل این دیدگاه‌ها بپردازد و سپس دیدگاه برگزیده را با برطرف کردن چالش‌های آن، مشخص سازد.

پیشینه پژوهش

درباره پیشینه این پژوهش باید این نکته را مورد توجه قرار داد که درباره قتل با رویکرد قرآنی، پژوهش‌های زیادی صورت گرفته است؛ اما تقریباً جدای از اینکه هیچ پژوهشی به جوانب مختلف این آیه توجه نکرده و آن را مورد بررسی و تحلیل مستقل قرار نداده است؛ برخی از مفسران مشهور نیز بدان

توجه کافی نداشته‌اند؛ این درحالی است که اولاً این آیه، تقریباً آخرین آیه نازل شده در خصوص قتال است که در اواخر عمر پیامبر اکرم ﷺ نازل شده و به طبع فهم صحیح آن، کمک شایانی به جهان‌بینی توحیدی درباره قتال دارد و ثانیاً به خاطر اشتغال آن بر حکمی بزرگ، می‌توان آن را از پرمعناترین آیات سوره برائت معرفی کرد. با این تفاسیل، دلیل‌گزینش این تفاسیر نیز روشن می‌شود؛ اولاً با توجه به اجتماعی بودن موضوع، توجه به تفاسیر اجتماعی منطقی‌تر است و ثانیاً این مفسران، برجستگان هر مذهب هستند و ثالثاً بیشتر این مفسران به تفسیری چالشی درباره آیه موردنظر اهتمام ورزیده‌اند. در هر صورت، مهم‌ترین آثار مربوط به این موضوع با رویکرد قرآنی عبارت است از:

۱. در حوزه کتاب، آثاری مانند **جهاد در اسلام** از نعمت‌الله صالحی نجف‌آبادی، **جنگ و جهاد در قرآن** از محمدتقی مصباح یزدی، **جهاد ابتدایی در قرآن کریم** از محمدجواد فاضل لنکرانی و ... بدین موضوع پرداخته‌اند.

۲. در حوزه پایان‌نامه / رساله «بررسی موضوع قتال در قرآن و مقایسه آن با اناجیل اربعه» از عبیر عقیل در دانشگاه تربیت مدرس، «**مقایسه دو تفسیر فتح القدر و المنار در مورد آیات جهاد ابتدایی**» از زهره برات‌زاده در دانشگاه تربیت معلم تهران و ... نیز موجود است؛

۳. در زمینه مقاله آثاری از جمله «دعوت، جنگ و صلح در قرآن» از علی شیرخانی در شماره ۱۵ **مجله علوم سیاسی**، «جنگ و صلح از دیدگاه قرآن» از کاظم قاضی‌زاده در شماره ۳۴ **مجله علوم سیاسی**، «جهاد ابتدایی در قرآن و سیره پیامبر» از محمدهادی مفتاح در شماره ۵۶ **مجله علوم حدیث** و ... نیز وجود دارد.

مفهوم‌شناسی

در این بخش، معنای «قتال» و «جهاد دفاعی و ابتدایی» برای روشن شدن حدود و ثغور مطلب بیان می‌شود:

۱. واژه «قتال»

ریشه «قتال» از «قتل» با فراوانی ۱۷۰ بار در ۳۳ سوره و ۱۲۲ آیه در قرآن کریم به کار رفته که ساختارهای صرفی مختلفی آن را بازتاب داده و در این میان، تنها باب مفاعله آن با ۶۷ بار و افتعال با چهار مرتبه کاربرد، مرتبط با پژوهش حاضر است که دلیل آن نیز این است که فقط این دو ساختار به معنای «نبرد دو طرفه» در جهت نابودی یکی از طرفین است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۶۶۵؛ مصطفوی، ۱۳۶۸: ۹ / ۱۹۶)

۲. واژه «جهاد»

«جهاد» به معنای تلاش کردن و به کار گرفتن تمام نیرو و توان خویش برای تحقق بخشیدن به یک هدف در مسیر ناهموار است؛ (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۳ / ۱۳۳؛ مصطفوی، ۱۳۶۸: ۲ / ۱۲۸) اما از آنجاکه از باب «مفاعله» است، معمولاً در مواردی به کار می‌رود که نوعی تقابل و رقابت در آن وجود دارد؛ بنابراین معمولاً در «جهاد» طرف دیگری نیز وجود دارد که در برابر یکدیگر صف‌آرایی کرده و هرکدام برای دستیابی به هدف خویش و پیروزی بر دیگری به تلاش می‌پردازند و هرچه در توان دارند، به کار می‌گیرند. (مصباح یزدی، ۱۳۸۳: ۱۹) از این رو، جهاد به معنای تلاش پیوسته برای رضای خدای متعال که با دو حالت «هجوم» که از آن به «جهاد ابتدایی» تعبیر می‌شود و «دفاع» که تحت عنوان «جهاد دفاعی» می‌آید، همراه است. در ادامه، تعریف، حدود و ابعاد دو نوع جهاد مذکور به اختصار بیان می‌شود. «جهاد» در ابواب فقه اسلامی دارای باب خاص بوده و از ابتدا میان فقها به دو نوع «جهاد ابتدایی» و «جهاد دفاعی» به صورت زیر تقسیم شده است:

یک. «جهاد دفاعی»: همان‌گونه که از نام آن نیز پیداست، این جهاد عبارت است از مبارزه‌ای که برای دفع حمله و تعرض کفار به سرزمین اسلامی جهت دفاع از حق و جلوگیری از تسلط ایشان بر مسلمانان صورت می‌پذیرد (قمی، ۱۴۱۵: ۳۲۲) از این حیث، برخی برآنند که تمام جهادهای مشروع در اسلام از این نوع است و اساساً جهادی دیگری در اسلام متصور نیست. (صالحی نجف آبادی، ۱۳۸۶: ۳۵ - ۳۴)

دو. «جهاد ابتدایی»: عبارت است از جهادی که هدف از آن دعوت کفار به اسلام است و بدون اینکه از ناحیه کفار حمله‌ای صورت پذیرفته باشد و با هدف دعوت کفار به دین حنیف انجام می‌شود (قمی، ۱۴۱۵: ۳۱۷) با این تعریف مقصود از جهاد ابتدایی، جهادی است که از سوی مسلمانان برای دعوت و گسترش اسلام آغاز می‌شود و دو قول درباره مشروعیت آن وجود دارد:

الف) برخی برآنند که این جهاد تنها در زمان حضور معصوم متصور است (نجفی، ۱۳۸۱: ۲۱ / ۱۳؛ خمینی، ۱۳۸۴: ۲ / ۶۴۴) که البته بعضی همچون صاحب جواهر، این امر را منوط به حضور معصوم نمی‌دانند؛ اما صرفاً به خاطر اجماعی منقول، در این خصوص توقف دارد و یا امام خمینی، در آن «بحث و تأمل» دارد.

ب) برخی دیگر برآن اند که قتال با کفار در زمان حضور معصوم، متوقف به دستور او و در زمان غیبت، متوقف به اذن فقیه جامع‌الشرائط است (خویی، ۱۴۱۰: ۱ / ۳۶۶ - ۳۶۵؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۴: مسئله ۱۰۴۸ / ۲۲۲؛ مؤمن، ۱۳۸۰: ۵۱ - ۳؛ فاضل لنکرانی، ۱۳۹۷: ۵۴۰)

بر این بنیاد، جهاد ابتدایی در نظر مشهور عالمان شیعه سه شرط دارد: ۱. حضور امام معصوم علیه السلام یا غیرمعصوم؛ ۲. مسلمانان از نظر نیرو و تجهیزات، وظیفه پیش جهادی خود را انجام داده و قدرت کافی برای آغاز جهاد را به دست آورده باشند. ۳. قبل از دست زدن به هر نوع تهاجم نظامی، نخست دارال حرب^۱ را به اسلام دعوت نموده و با آنان اتمام حجت کرده باشند و از طریق استدلال و موعظه و جدل نیکو آنها را با حقانیت اسلام آشنا کرده باشند. (عمید زنجانی، ۱۴۲۱: ۳ / ۱۳۹)

بر پایه تعاریف ارائه شده از جهاد ابتدایی و دفاعی، آنچه روشن است آن است که دفاع از کیان جامعه اسلامی در مقابل دشمنان و کفار و جلوگیری از تسلط و غلبه ظالمان بر مسلمین، از اصول و مسلمات عقلی و بدیهی در امر اجتماعی به شمار می آید، اما در خصوص «جهاد ابتدایی» و مجوز آن از سوی حکومت اسلامی، میان اندیشمندان اعم از فقها و مفسران، اختلاف نظرانی وجود دارد. برخی اختلافها ناشی از شرط حضور امام معصوم علیه السلام در جامعه است که در سابق ذکر آن و دیدگاههای موجود در این خصوص بیان گردید.

افزون بر آن، از آنجا که به زعم برخی فقها، آیاتی از قبیل آیه ۷۱ و ۷۴ نساء، ۶۵ انفال، ۷۳ توبه و ... در قرآن کریم بر جهاد ابتدایی دلالت دارد، یکی از مهم ترین شبهات وارده بر آیات دال بر جواز «جهاد ابتدایی» تنافی آن با آیه «لا اکراه فی الدین» است که از قول اشکال کنندگان، حکم جهاد ابتدایی با آیه مذکور در تعارض است. برای این شبهه پاسخهای مختلفی ارائه گردیده است، که عبارتند از:

۱. آیاتی که در آنها به قتال با کفار و مشرکان دستور داده شده است، مطلق نبوده و مقید به قیودی مانند: تعدی، قتال، ظلم، آزار و اذیت و ... می باشند. (کامیاب، ۱۳۹۱: ۷)

۲. جهاد ابتدایی دفاع از حقوق فطری و ارزشهای انسانی است و در اصل هیچ جهادی ابتدایی نیست و به دلیل آن که حق مسلم هر انسانی داشتن حیات سالم است و بنابراین بازگشت همه آیات مربوط به جهاد ابتدایی به جهاد دفاعی است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲ / ۶۶)

۳. آیاتی که فقها بر پایه آن به جواز جهاد ابتدایی حکم داده اند قابل بررسی بوده و بسیاری از حرکت های نظامی پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم مانور نظامی بوده و جهاد ابتدایی در طول دوران حاکمیت رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم در مدینه محقق نشده است. (مفتح، ۱۳۸۹: ۱۷)

از سوی دیگر برخی محققان معتقدند اقدام به جهاد ابتدایی برای دولت اسلامی که در زمان غیبت امام معصوم علیه السلام به طور مشروع و بر حق تشکیل شده باشد، جایز است و نه تنها مغایرتی با حقوق بشر

۱ دارال حرب به سرزمین ها و کشورهایی گفته می شود که خارج از قلمرو سیادت و حاکمیت اسلام بوده و احکام اسلام در آن پیاده نمی شود و حاکمیت در آن با قانون غیر الهی است. (عمید زنجانی، ۱۴۲۱: ۳ / ۲۶۰)

ندارد بلکه در جهت نیل به احقاق حقوق بشر اقدامی قابل تقدیر است. (جاوید، ۱۳۸۹: ۱۴۵)

برپایه مقدمات ذکرشده پرسشی که مطرح می‌گردد آن است که از دیدگاه مفسران، دلالت آیه مورد بررسی، بر جهاد دفاعی است یا ابتدایی و حدود و شرایط تحقق آن کدام است؟

آراء مفسران درباره «قتال» در آیه و نقد آنها

با بررسی آراء مفسران مشهور، دو دیدگاه در خصوص تفسیر آیه: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ» (توبه / ۱۲۳) به دست می‌آید که در ادامه هریک به‌طور مفصل مورد ارزیابی قرار می‌گیرد:

۱. دلالت آیه بر دفع خطر کفار هم‌جوار با «جهاد دفاعی»

برخی از مفسران در بیان تفسیر این آیه بر این نظرند که آیه دلالت مستقیمی بر جهاد دفاعی برای دفاع از کیان اسلام دارد.

برخی مفسران متقدم دلالت آیه را بر جهاد دفاعی دانسته‌اند. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۲۷؛ رازی، ۱۴۰۸: ۱۰ / ۸۲) در تفسیر **مجمع البیان** ذیل آیه مذکور چنین آمده است:

این آیه دلالت دارد که مردم هر ناحیه و مرزی - هرگاه از هجوم دشمن بر حدود اسلام بیم داشته باشند - بر آنها واجب است از خود دفاع کنند اگرچه امام عادل‌ی نیز در میان آنها نباشد. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۵ / ۱۲۷)

همچنین بر اولویت دفاع از کیان اسلام در مقابل دشمنان هم مرز و نزدیک تاکید نموده‌اند. شیخ طوسی در **تفسیر تبیان** چنین نظر دارد که اگر مسلمین جهاد با کفار هم‌مرز را ترک و به مبارزه با کفار دورتر پردازند اگر به اذن امام معصوم علیه السلام باشد مصیب هستند اما اگر به اذن امام معصوم علیه السلام نباشد به خطا رفته‌اند. از دیدگاه این مفسر دفاع در مقابل کفار معاند و هم‌مرز مسلمانان برای دفاع از اسلام و در جایی که بیم آسیب و خطر وجود دارد حتی بدون حضور امام معصوم علیه السلام نیز جایز است. (طوسی، بی تا: ۵ / ۳۲۴)

آنچه از احصاء آراء مفسران متقدم استخراج می‌گردد، آن است که از دیدگاه ایشان، آیه شریفه در مقام بیان اولویت جهاد دفاعی در خصوص مرزها و کفار نزدیک‌تر نسبت به کفار دورتر است با توجه به اینکه آیه در سال نهم هجری نازل شده است (طبرسی، بی تا: ۲ / ۹۳) و زمان نزول آن موقعی است که اسلام در شبه جزیره عربستان حکم‌فرما شده بود و آیه شریفه دلالت دارد بر جنگ مسلمانان با کشور روم چون در آن زمان، لشکر روم که در شام حضور داشتند نزدیک‌ترین دشمن

شبه جزیره عربستان نسبت به عراق به‌شمار می‌آمدند و هنگامی که اسلام گسترش یافت جهاد با فارس و دیلم و سایر امم واجب گردید. (ابن عطیه، ۱۴۲۲: ۳ / ۹۷)

بسیاری از مفسران معاصر که رویکرد اجتماعی به تفسیر داشته‌اند نیز دلالت آیه مذکور را «جهاد دفاعی» می‌دانند.

رشید رضا با تأکید بر نظر خود در خصوص قتال در آیات سابق مبنی بر دفاعی بودن جهاد در اسلام (۱۴۱۴: ۵ / ۳۲۷) بر آن است که قتال در اسلام برای تأمین دعوت به اسلام، آزادی در انتخاب دین و دفاع از مسلمانان است که برای حصول آن، باید مانند سیره رسول‌الله ﷺ در دعوت که نخست از نزدیکان خود شروع کرده و سپس دامنه آن را به دیگران افزایش دادند، بر طبق قاعده «الأقرب فالأقرب» عمل کرد. (همان: ۱۱ / ۸۲ - ۸۱)

هم‌سو با این مفسر، آیت‌الله مکارم شیرازی نیز با تأکید بر افزایش خطر دشمنان نزدیک، بر آن است که این آیه بعد از اسلامی‌سازی شبه جزیره نازل شده و به مؤمنان دستور می‌دهد برای جلوگیری از خطرات ناشی از کفار هم‌مرز، از جهت تاکتیک و روش مبارزه، ابتدا به ساکن باید با آنها پیکار کرد؛ دقیقاً مشابه دعوت رسول‌الله ﷺ. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۸ / ۱۹۶) ایشان در ادامه با اشاره بر اینکه، این امر یک قاعده است که در پاره‌ای از مواقع به‌خاطر خطر بیشتر دشمنان دورتر، استثناء می‌پذیرد، تأکید دارند که گرچه آیه از پیکار مسلحانه و فاصله جغرافیایی سخن به میان آورده است، اما می‌توان دامنه آن را به پیکارهای فکری و فاصله‌های معنوی نیز افزایش داد و در آن توجه کرد که اولویت مبارزه در چنین فضایی با کسانی است که خطرشان برای جامعه اسلامی بیشتر و نزدیکتر است. (همان: ۱۹۷)

در کنار این دیدگاه، محمد صادقی تهرانی با تأکید بر اینکه آیه یادشده، اطلاق آیه «وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّىٰ لَا تَكُونَ فِئْتَهُ وَ يَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ» (انفال / ۳۹) را در زمان غیبت به مبارزه با هم‌مرزها مقید کرده، بر آن است که هر کشور یا ملت یا گروه و یا سازمان اسلامی سالم در جای‌جای جهان، مکلف است با تمسک به سیره رسول‌الله ﷺ در دعوت و همکاری با یکدیگر، از تجاوز کفار هم‌مرزی که مترصد ریشه‌کنی دولت اسلامی یا مسلمانان هستند، جلوگیری کرده و به قتال با آنها برخیزند. (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶: ۱۳ / ۳۴۹ - ۳۴۸)

با این همه، سید محمدحسین فضل‌الله با تأکید بر اینکه جهاد ابتدایی به برنامه‌ریزی دقیقی نیاز دارد که در حوزه اختیارات ولی امر مسلمین بوده و با رعایت مصالحی صورت می‌پذیرد و اینکه، اساساً اصلح در دعوت اسلامی «برنامه‌ریزی با توجه به موقعیت‌های مختلف» است، بر آن است که این آیه در صدد بیان اصل تشریح قتال نیست؛ بلکه آنچه مورد نظر است، بیان خط مشی مسلمانان در مبارزه با کفار

هم‌مرز در هنگام قتال است که در آن مؤمنان به‌طور مستقیم مسئول‌اند به منظور استحکام مواضع و دفاع از خود در زمان خطرهای احتمالی ناشی از قتال، انتظار حصول شرایط مناسب یا برقراری صلح و یا معاهده با کفار هم‌مرز را با لحاظ مصالح مختلف داشته باشند. (فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۱۱ / ۲۴۶ - ۲۴۵)

الف) تطبیق آراء

با توجه به آراء فوق، نکات زیر به‌دست می‌آید:

۱. نزول این آیه در اواخر حیات مبارک پیامبر اکرم ﷺ که طبعاً در آن شبهه جزیره به‌طور کامل اسلامی‌سازی شده بود، صورت گرفته است؛
۲. جملگی مفسران برآن‌اند که حکم عقل و نقل چنین اقتضاء دارد که به‌خاطر افزایش خطر دشمنان نزدیک، نخست باید با آنها وارد رزم شد که سیره رسول‌الله ﷺ برای دعوت مردم به اسلام نیز آن را تأیید می‌کند و اساساً باید توجه داشت که این یک قانون و روش مبارزه محسوب می‌شود؛
۳. جهاد در این آیه دفاعی بوده و مسلمانان مکلف‌اند برای دفع خطر و دفاع از خود، دعوت به اسلام و آزادی در انتخاب دین، به مبارزه با کفار هم‌مرز بپردازند. این رأی همه مفسران است؛
۴. به‌جز صادقی تهرانی که وظیفه هر مسلمان را در هر نقطه جهان، التزام به مبارزه با کفار هم‌مرز با خود می‌داند، باقی مفسران در این رابطه مطلبی را بیان نکرده‌اند که از ظهور کلامشان چنین بدست می‌آید که آن را منوط به برقراری حکومت اسلامی می‌بینند و در این میان، فضل‌الله هم موضع خاص به‌نام ضرورت برنامه‌ریزی برای برقراری مصالحه را مطرح کرده است؛
۵. اکثر مفسران یادشده، شرط برقراری چنین قتالی را استطاعت ذکر کرده‌اند؛
۶. بنابر نظر صادقی تهرانی، این آیه منحصر به قتال با هم‌مرزها می‌شود و مؤمنان در آن از قتال با کفار دیگر منع شده‌اند. با وجود این، مکارم شیرازی، افزایش خطر کفار دورتر را دلیلی بر تقدم آنها بر کفار نزدیک‌تر ذکر کرده است؛
۷. مکارم شیرازی برخلاف دیگر مفسران، معنای آیه را منحصر در مبارزه فیزیکی ندانسته و بُرد آن را به مسائل دیگری نظیر فرهنگ نیز افزایش داده است.

ب) ارزیابی نظریه

مبارزه با هم‌مرزها از احکام بدیهی و روشنی محسوب می‌شود که برای هرکسی قابل فهم است و شاید اصلاً نیازی به بیان آن از سوی خدای حکیم نباشد. از این جهت، تقلیل این فقره به صرف عقلایی بودن مبارزه با آنها، منطقی به‌نظر نمی‌رسد و معنای حقیقی آیه را منعکس نمی‌کند. در عوض، تطبیق شیوه دعوت‌گری پیامبر اکرم ﷺ به قتال با هم‌مرزها، تا حدود زیادی پرده از بیان

حکیمانه خدای متعال در این آیه برداشته است؛ شیوه‌ای که مؤمنان در آن مکلف به قتال تدریجی با کافر هم مرز و سپس دورترها شده‌اند، اما این بیان با دفاعی بودن جهاد ادعایی از سوی مفسران یاد شده ناسازگار است؛ چراکه در جهاد دفاعی، مسلمانان برای جلوگیری از تجاوز دشمن در زمان حمله او به سرزمین‌های اسلامی به منظور تسلط بر امور سیاسی، فرهنگی و اقتصادی، به قتال با او می‌پردازند. در این صورت تدافعی، اصلاً بحث گسترش اسلام به شیوه دعوت‌گری رسول‌الله ﷺ مطرح نمی‌شود تا این مفسران بتوانند بدان استناد ورزند. از سوی دیگر، بیان برخی مبنی بر اینکه هدف در جهاد دفاعی، دعوت به اسلام و آزادی در انتخاب دین است نیز همین حکم را دارد؛ زمانی که قرار است مسلمانان در موضع دفاعی به دفاع از خود بپردازند، چطور آزادی دیگران را می‌توانند به ارمغان بیاورند؟! این دو بیان بیشتر با جهاد ابتدایی سازگارند تا دفاعی.

با این همه، ممکن است گفته شود که مسئله تجاوز، مفهوم عامی است که لزوماً منحصر در تجاوز به جان، ناموس، سرزمین، مال و حتی استقلال و آزادی نمی‌شود؛ بلکه اگر حتی قومی به «ارزش‌های انسانی» تجاوز کرد، باز تجاوز محسوب می‌شود و باید برای دفاع از آنها به مبارز با ظالمان پرداخت. (مطهری، ۱۳۸۴: ۲۰ / ۲۵۸) این بیان گرچه تا حدودی منطقی به نظر می‌رسد و کاملاً واضح است که محقق، جهاد ابتدایی را در چارچوب جهاد دفاعی تبیین کرده است، اما باید توجه داشت که این امر با دو چالش روبه‌رو است؛ یکم اینکه، این مفسران اغلب چنین برداشتی از آیات ندارند و فقط به دفع خطر آنها از جان و کشور عنایت دارند و دوم اینکه، این بیان به‌خاطر مسائلی مانند: حقوق بشر که اکنون در دنیا مورد توجه است، تحت‌الشعاع همان موضع دفاعی برای دفع خطرات جانی و مالی قرا می‌گیرد که اتفاقاً چنین هم شده و برخی به‌خاطر خشونت تلقی شدن آن در دنیای کنونی، تدقیق در آن را نامناسب ارزیابی می‌کنند.

جدای از این موارد، آیه به طور مطلق به مؤمنان دستور می‌دهد که با «کفار هم‌مرز» خود قتال کنید که با توجه به اینکه، این آیه از آخرین آیات نازل شده محسوب می‌شود، (طبرسی، ۱۴۲۸: ۳ / ۳۴) طبعاً آیه‌ای دیگر هم نمی‌تواند آن را مقید و منحصر به چیزی مانند رزم دفاعی نماید. بر این پایه، از ظهور آیه و حتی سیاق خود آیه و سوره، دفاعی بودن این جهاد برداشت نمی‌شود و لذا آراء این دست از مفسران به واقع نزدیک نیست و در برخی موارد هم دچار تعارضات داخلی است که برخی از آنها پیشتر ذکر شد.

از سوی دیگر، همان‌طور که ذکر شد، باید توجه کرد که این آیه قبل از حجة‌الوداع و بعد از برقراری اسلامی‌سازی شبه جزیره، نازل شده که در آن دستور به قتال با کفار هم‌مرز صادر شده

است. (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۱۰ / ۲۳۰) این فضای نزول حاکی از آن است که در مبارزه فیزیکی با کفارِ هم‌مرز، «توانایی و استطاعت» شرط اولیه و مهمی محسوب می‌شود که به‌نظر می‌رسد بهترین حالت آن، وجود حکومت اسلامی قدرتمند است و در شرایطی، سازمان و گروه نظامی قدرتمند هم می‌توانند چنین اقدامی را صورت دهد. افزون بر اینکه، اطلاق یادشده در آیه، خود نشانگر این است که قتال با این دست از کفار، منحصر به حکومت اسلامی نیست؛ بلکه هر کسی که توانایی کافی برای برقراری این فعل داشته باشد، باید با حکامِ کفارِ معاندِ هم‌جوار خود قتال کند تا هدف موردنظر آیه محقق گردد. بر این پایه، بیان مفسران یادشده که قتال را مشروط به توانایی کرده‌اند، صحیح ارزیابی می‌شود؛ در عین حال، اینکه برخی آن را به برنامه‌ریزی اسلامی در جهت برقراری مصالحه در هنگام قتال برای جلوگیری از خطرات احتمالی آن ارتباط داده‌اند، بیانی است نادرست؛ چراکه معلوم نیست از کجای آیه چنین برداشتی صورت پذیرفته است؛ آیه به‌صراحت می‌فرماید با کفارِ هم‌مرز خود قتال کنید؛ نه اینکه برای مصالحه با آنها انتظار بکشید! وظیفه مفسر، روشن کردن معنای آیه به قدر فهم عقلاء است؛ نه اینکه نص آیه را رها و به مسائلی بپردازد که حتی از ظهور آیه هم دور است.

تدقیق در بیان مفسرانی که آیه یادشده را مقید کننده آیاتی نظیر: «وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِئْتَهُ وَ يَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ» (انفال / ۳۹) ذکر کرده و یا اینکه، برخی دیگر همین آیه را ناسخ آیه ۱۲۳ توبه ذکر کرده‌اند، (رازی، ۱۴۲۰: ۱۶ / ۱۷۳) نیز صحیح نیست؛ چراکه آیه می‌فرماید شما با هم‌مرز خود قتال کنید و وقتی این هم‌مرز در نظام فکری مسلمانان هضم شد، طبعاً هم‌مرزی دیگر مطرح می‌شود که وظیفه مسلمانان برخورد با آنهاست. (الوسی، ۱۴۱۶: ۶ / ۴۷) با این بیان، روشن است که اتفاقاً این دو آیه، مفسر یکدیگرند؛ نه مطلق و مقید یا ناسخ و منسوخ یکدیگر. آنچه این بحث را تأیید می‌کند، بیان برخی از مفسران دیگر در همین دسته است که مبارزه با کفارِ دورتر را به‌خاطر ازدیاد خطر آنها، مقدم بر مبارزه با کفارِ نزدیک‌تر می‌دانند و پر واضح است که چنین رویکردی، به مبارزه دائم با کفر اشاره دارد.

با وجود این، تصرف در معنای آیه مبنی بر امکان افزایش بُرد آن به مبارزات فرهنگی و امثال آن، بیانی است صحیح، که با نظریه «مفهوم و مصداق» هم قابل استفاده و پذیرش است. از این رو می‌توان آن را به‌عنوان یک راهبرد پذیرفت و حتی مورد استفاده قرار داد؛ اما انطباق آن با این آیه، با این چالش روبه‌رو است که خلاف ظهور آیه بوده که در آن دستور به رزم فیزیکی با کفار هم‌مرز صادر شده است.

بر پایه آنچه ذکر شد، آراء این مفسران در اکثر موارد نادرست ارزیابی می‌شود.

۲. دلالت آیه بر جهانی کردن اسلام از طریق جهاد ابتدایی

برخی نیز برآنند که خدای متعال در این آیه از همه مؤمنان در جای جای جهان خواسته است تا از طریق قتال با حکومت‌های کافرِ هم‌مرزِ معاند، دین اسلام را به میان همگان برده و آن را به گوش انسان‌های آزاده در داخل و خارج از کشورها رسانده و سلطنت اسلام را بر دنیا و تمامی ساکنان آن برقرار نماید.

در برخی تفاسیر متقدم، یکی از معنای آمده ذیل آیه، دستور به قتال با کافه کافران برای اعتلای کلمه‌الله و دعوت همه مردم به دین اسلام دانسته شده است. (ابن عطیه، ۱۴۲۲: ۳ / ۹۷)

این دیدگاه در میان مفسران معاصر نیز طرفدارانی دارد. (سید قطب، ۱۴۲۵: ۳ / ۱۷۳۷؛ طباطبایی، ۱۳۹۰: ۹ / ۴۰۴؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۶: ۷۴۸؛ جوادی آملی، ۱۳۹۴: ۳۵ / ۳۵ - ۵۳۲)

در این میان، سید قطب با ترسیم فضای صدور آیه مبنی بر حاکمیت اسلام بر شبه جزیره و خروج مسلمانان از ضعف و سستی، معتقد است که خدای متعال در این شرایط، دستور به پیشروی مؤمنان تا استقرار حاکمیت الله بر زمین و طرد طاغوت‌های غاصب سلطه او را صادر کرده است. (سید قطب، ۱۴۱۲: ۳ / ۱۷۳۷ و ۱۷۳۹) وی در ادامه با اشاره به اینکه آیه یادشده از نصوصی است که در واپسین لحظات رسالت پیامبر اکرم ﷺ نازل شده و هیچ قیدی آن را مقید به دفاع نکرده، از آن اطلاق را برداشت کرده و دلالت آن بر جهاد ابتدایی با حکومت‌های کافرِ معاندِ هم‌مرز را برای گسترش اسلام، روشن می‌بیند. (همان: ۱۷۳۷ - ۱۷۳۶) این مفسر برجسته در بیان مشروعیت این جهاد، بر این نظر است که جهاد اسلامی برای تغییر عقیده یا تحمیل مکتبی مادی یا بشری بر مکتبی دیگر نیست؛ بلکه در جهاد اسلامی، جهت حرکت فی سبیل الله و برای جلب رضایت خدای متعال بوده و در آن، آزادی انسان‌ها از بندگی و پرستش غیرخدا و برقراری حاکمیت الله و برنامه او بر زمین مورد نظر است که از ظهور آیاتی نظیر: «وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ» (بقره / ۱۹۳) و «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ» (توبه / ۱۱۱) نیز قابل استفاده است. (سید قطب، ۱۴۱۲: ۳ / ۱۷۳۷ - ۱۷۳۹)

با این همه، آیت‌الله خامنه‌ای گرچه مشروعیت جهاد ابتدایی را ثابت می‌دانند، اما اصل تشریح آن در این آیه را به خاطر ذکر شدن آن در آیات قبل، نفی کرده و برآنند که این آیه می‌خواهد «جهت جهاد ابتدایی» را برای مؤمنان مشخص کند؛ یعنی افراد می‌دانند که قتال با کفار واجب است، اما نمی‌دانند با کدام دسته از آنها باید رزم کنند، از این رو آیه چنین اعلان کرده که با هم‌مرزها وارد جنگ شوید. (خامنه‌ای، ۱۳۹۶: ۷۴۷) ایشان در ادامه با تأکید بر روشن بودن این مطلب، برآنند که این آیه بیانگر جهان‌بینی اسلامی است که در آن به مسلمانان دستور داده شده از طریق قتال

پیوسته با هم‌مرزهای کافر معاند، همه مناطق را تصرف کرده و آنها را داخل در منطقه اسلام نمایند. (همان: ۷۴۸) ایشان در پایان چنین نتیجه می‌گیرند که شاید بزرگترین حکمی که در اسلام وجود دارد، همین است که دستور می‌دهد شما سرزمینی را داخل در جامعه اسلامی کرده و هر روز در عالم پیشروی کنید. (همان)

در این میان، آیت‌الله جوادی آملی نیز با اشاره به نزول این آیه در لحظات پایانی عمر پیامبر اکرم ﷺ، بر آن‌اند که این آیه با هدف فتح جبهه کافران و گسترش قلمرو حکومت اسلامی، به مسئله جهاد ابتدایی با لحاظ مناطق نزدیک‌تر و با حفظ اولویت و منطق عقلایی «الأقرب فالأقرب» پرداخته است. (جوادی آملی، ۱۳۹۴: ۳۵ / ۵۳۲) ایشان در نهایت راز توجه به کفار هم‌مرز را سوء استفاده‌های احتمالی، خیانت کردن و بروز مشکلاتی بزرگ از ناحیه آنها ذکر کرده و تأکید دارند که اشتغال به کفار دور با حکم امام معصوم یا امام غیرمعصومی که نظر خبرگان این زمینه را لحاظ نموده باشد، بلامانع است. (جوادی آملی، ۱۳۹۴: ۳۵ / ۵۳۴ - ۵۳۳)

الف) تطبیق آراء

با توجه به آراء فوق، نکات زیر مستفاد است:

۱. جملگی مفسران بر آن‌اند که ظهور آیه بیانگر این است که هدف اصلی از این آیه، جهانی کردن اسلام است؛

سید قطب و آیت‌الله جوادی آملی بر آن‌اند که یکی از راهکارهای جهانی کردن اسلام، جهاد ابتدایی است که بر پایه آن خدای متعال در این آیه از مؤمنان می‌خواهد با «حکومت‌های کافر معاند هم‌مرز» خود وارد رزم شوید؛ با این همه، علامه طباطبائی هیچ بیانی درباره دفاعی یا ابتدایی بودن این قتال ذکر نکرده که با توجه به اینکه وی در آیات دیگر جهاد ابتدایی را در چارچوب جهاد دفاعی بازتعریف کرده و می‌پذیرد، (طباطبائی، ۱۳۹۰: ۲ / ۶۶) ظاهراً در این آیه نیز همین امر را مورد نظر دارند. آیت‌الله خامنه‌ای نیز بر آن‌اند که گرچه جهاد ابتدایی مشروعیت دارد؛ اما از این آیه، قتال ابتدایی مستفاد نمی‌شود؛ بلکه صرفاً جهت آن ذکر شده است. با وجود این، آیت‌الله جوادی آملی نیز تأکید آیه بر مبارزه با کفار «هم‌جوار» معاند را به خاطر خطرات گسترده‌تر آنها را منطقی می‌داند.

۳. مفسران مورد بررسی در این امر اتفاق نظر دارند که هدف از جهاد ابتدایی، کشورگشایی یا تحمیل باوری مادی بر کفار نیست؛ بلکه هدف از آن، استقرار حاکمیت الله بر زمین، طرد حکومت‌های طاغوتی، ارائه دین مبین اسلام برای دعوت به آن و تأمین آزادی مستضعفان است؛

۴. آیت‌الله جوادی آملی نیز همچون برخی دیگر از مفسران دسته نخست، مبارزه با کفار دورتر را

در پاره‌ای از مواقع ارجح می‌داند؛ اما با این تفاوت که در آنجا صرفاً خطر زیاد آنها لحاظ شده بود و در اینجا، مشورت با خبرگان نظامی نیز موردنظر است.

ب) ارزیابی دیدگاه

پس از آنکه رسول‌الله ﷺ قریب به ۲۳ سال برای دعوت مردم شبه جزیره به اسلام اهتمام ورزیدند، خدای متعال در چنین شرایطی به مؤمنان دستور داد که اکنون به مبارزه با رژیم‌های کافر هم مرز خود اهتمام بورزید.

با تدقیق در ظهور و سیاق آیه، این نکته بدست می‌آید که خدای متعال در آن از مؤمنان خواسته که به طور «پیوسته» با هم‌مزرهای کافر معاند خود رزم کنید تا هم‌مرز معاند دیگری در جهان وجود نداشته باشد؛ (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۱۰ / ۲۳۰) که اگر چنین نبود، طبعاً آیه می‌بایست محدوده قتال را مشخص می‌کرد و به‌طور مطلق و عام نمی‌گفت که با هم‌جوارهای کافر خود کشتار کنید. در هر حال، با تحقق کامل این فعل، دیگر کافر معاندی در جهان باقی نمی‌ماند و حاکمیت الله بر زمین حاصل می‌شود و لذا می‌توان گفت که مراد از اینکه خدای متعال امر به قتال با هم‌جوارهای معاند کافر کرده، تحقق همین «حاکمیت الله بر روی زمین» است؛ امری که با زبانی دیگر در آیاتی نظیر «يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ * هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ» (ص / ۹ - ۸) ذکر شده و از مسلمانان می‌خواهد که این دین را همگانی و همیشگی کنید؛ چراکه در منطق قرآن، مسلمان شدن یک عده کافی نیست؛ آنچه که خدای متعال از مؤمنان مطالبه کرده، تتمیم نور اسلام، برتری دهی آن بر همه مکاتب هم‌عصر و غلبه‌دهی آن بر تمام مکاتب آینده است تا این مکتب، برترین مکتب عالم نشان داده شود. (مصباح یزدی، ۱۳۸۳: ۱۱۴) البته باید توجه داشت که در این آیات، از روش‌های جهانی کردن جهان‌بینی توحیدی سخنی به میان نیامده و طبعاً روش‌های مختلفی از جمله دعوت و جهاد علمی و ... برای آن متصور است که یکی دیگر از آنها، جهاد ابتدائی است.

چنین برداشتی از آیه، نشانگر این است که مراد از قتال در آن، جهاد ابتدائی است که ظهور و سیاق آیه نیز آن را تأیید می‌کند؛ چراکه در آن به هیچ حرکت تهاجمی از سوی دشمنان برای جنگ با مؤمنان اشاره نشده و در عوض، خدای متعال از مؤمنان می‌خواهد که با این دسته از کفار به قتال پردازید. این اطلاق و عمومیت، به روشنی نشانگر این است که مؤمنان به رزم ابتدائی با حکومت‌های کفار معاند هم مرز تشویق شده‌اند و آیه دیگری نیز آن را مقید به امری دال بر رویکرد دفاعی نکرده است. افزون بر اینکه، این آیه در اواخر دعوت رسول‌الله ﷺ نازل شده و تقریباً از

آخرین آیات نازل در خصوص قتال محسوب می‌شود.

با این همه، ممکن است گفته شود که به خاطر ادامه آن مبنی بر «وَلْيُجِدُوا فِيكُمْ غِلْظَةً»، این آیه دلالت بر جهاد دفاعی دارد؛ چراکه اگر مقصود از آن جهاد ابتدائی در زمان اقتدار مسلمانان موردنظر می‌بود، دیگر عبارت «وَلْيُجِدُوا فِيكُمْ غِلْظَةً» چندان تناسبی نداشت؛ لکن اگر مراد این باشد که کفار با دیدن اقتدار مؤمنان، فکر تجاوز را از سر بیرون کنند، تناسب بیشتری حاصل می‌شود. (قاضی زاده، ۱۳۸۵: ۶۷)

این بیان از دو جهت نادرست است؛ اول اینکه، جمله «وَلْيُجِدُوا فِيكُمْ غِلْظَةً» عبارتی است که مربوط به انعطاف ناپذیری فرهنگی در بعد از مقاتله با حکومت‌های کفار است؛ (خامنه‌ای، ۱۳۹۶: ۷۵۰) یعنی بعد از اینکه با آنها جهاد صورت گرفت و رژیم آنها حذف شد، باید نسبت به معاندینی که باقی مانده و مترصد استحاله جهان‌بینی توحیدی هستند، حساسیت داشت و اجازه نفوذ به آنها را نداد. و دوم اینکه، همان‌طور که اشاره شد، مراد مفسران از جهاد ابتدائی در این آیه، قتال برای تحمیل عقیده نیست و اساساً هدف از آن، از میان برداشتن موانع دعوت اسلامی، طرد طواغیت و آزادی مستضعفان نیز است که در آیاتی نظیر «وَمَا لَكُمْ لَا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ» (نساء / ۷۵) بر آن تأکید شده است. و این موضوعی است که در آن از مؤمنان خواسته شده که برای آزادی مستضعفان از ظلم جهان‌خواران، به مبارزه با مستکبران پردازید و این فعل را تا آنجا ادامه دهید که حاکمیت ظالمان و مستکبرانی که در صدد ضربه زدن به انسان‌ها هستند، پایان یابد و دین در جهان، از آن خدای متعال شود و مردم در نهایت اختیار، بهترین دین را برای خود اختیار نمایند: «وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ» (انفال / ۳۹) بنابراین به هیچ‌وجه قرار نیست با جهاد ابتدائی تحمیل عقیده‌ای صورت پذیرد.

در عین حال، باید توجه داشت که این آیه مترصد تشریح اصل جهاد ابتدائی نیست؛ چراکه اگر چنین می‌بود، دیگر نیازی به اظهار قید «هم‌مرزها» نبود؛ امری که در آیات دیگری نظیر ۷۴ - ۷۶ سوره نساء، ۱۱۱ سوره توبه و ... که مربوط به جهاد ابتدائی است، از ذکر آن خودداری شده است. در واقع به نظر می‌رسد که تشریح جهاد ابتدائی در آیات دیگری نظیر «يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَ يُقْتَلُونَ»، (توبه / ۱۱۱) صورت گرفته که در آن خدای متعال با فعل مضارع، مؤمنان را تشویق به قتال ابتدائی پیوسته با حکومت‌های معاند هم‌مرز کرده است؛ به این صورت که در این مقاتله، ابتدا «می‌کشند» و بعد، «کشته می‌شوند». (خامنه‌ای، ۱۳۹۶: ۶۹۸ - ۶۹۷؛ جوادی آملی، ۱۳۹۵: ۳۵ / ۳۵۵) برپایه آنچه که ذکر شد، به نظر می‌رسد خدای متعال در این آیه مترصد اظهار جهان‌بینی

توحیدی درخصوص قتال است که عبارت است از اینکه مسلمانان باید بطور پیوسته با دول کفار معاند هم‌مرز با خود رزم کنند تا اسلامی شدن جهان و دیگر اهداف مترتب بر آن تحصیل شود.

موضوع مبارزه با کفار هم مرز «معاند» را روایات اسلامی وارد شده ذیل آیه مربوطه نیز تایید می‌نماید. از امام صادق علیه السلام نیز روایت آمده که مقصود از «الذین یلونکم من الکفار»، دیلم است. (حویزی، ۱۴۱۵: ۲ / ۲۸۵؛ عیاشی، ۱۳۸۰: ۲ / ۱۱۸؛ بحرانی، ۱۴۱۵: ۲ / ۸۷۱) همچنین نقل است که از ایشان پرسیدند در جنگ با کافران دیلم چه نظر دارید؟ فرمود: با آنها بجنگید که مشمول این آیه هستند «قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ». (طبری، ۱۴۱۲: ۱۱ / ۵۳؛ عاملی، ۱۳۶۰: ۴ / ۴۷۳) همچنین تفاسیر متقدم مبارزه با اقوام روم و ترک را که همگی جزو اقوام معاند با مسلمانان بودند را مصداق این آیه می‌دانسته‌اند. در تفسیر **مجمع البیان** در این خصوص چنین آمده است:

هرگاه از حسن راجع به کارزار با روم و ترک و دیلم پرسش می‌شد این آیه را می‌خواند. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۵ / ۱۲۷)

«دیلم» در لغت، اسم ابزاری آهنی است برای سوراخ کردن سنگ و دیوار. این واژه در زبان عرب به معنای دشمن به کار رفته، و هنگامی گفته می‌شود فلان کس از دیلمه است؛ یعنی از دشمنان است. (معین، ۱۳۸۶: ذیل کلمه دیلم) می‌دانیم که دیلم تا اوائل قرن سوم به دشمنی با اسلام شهرت داشته و تشبیه جایی به دیلم به معنای تسلیم ناپذیری آن در برابر حق می‌باشد. (جعفریان، ۱۳۸۷: ۲۴۶)

در تأیید این سخن در برخی تفاسیر چنین آمده که آیه مذکور اشاره به قتال با قوم روم در شام دارد؛ چراکه در آن زمان نزدیکترین دشمن عرب به‌شمار می‌آمد و زمانی بود که اسلام در عربستان عمومیت یافته بود و عراق نسبت به شام بعد جغرافیایی بیشتری داشت، و هنگامی که اسلام توسعه یافت، موضوع وجوب قتال به سرزمین‌های فارس و دیلم و غیر ایشان از امم معاند توسعه یافت. (ابن عطیه، ۱۴۲۲: ۳ / ۹۷)

بر این پایه، و با توجه به مویدات روایات، ضرورت مبارزه با کفار معاند هم‌مرز به طور مطلق و پیوسته تایید می‌گردد که در آن عصر، مصداق آن قوم دیلم بوده‌اند.

نتیجه

حاصل مطالعه تطبیقی دیدگاه‌های مفسران در خصوص آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ» (توبه / ۱۲۳) چنین شد که:

جملگی مفسران برآن‌اند که خدای متعال در این آیه دستور به قتال با کفار هم‌مرز را صادر کرده

است؛ اما نقطه اختلاف آنها در ابتدائی یا دفاعی بودن آن است که برخی با استمداد از دلایلی نظیر، دفع خطر این دشمنان در آینده، به قتال دفاعی با آنها گرایش پیدا کرده‌اند و برخی نیز در نقطه مقابل آن، برآنند که باید برای پیشروی به سمت جلو و جهانی کردن اسلام، با این حکومت‌های کافر معاند هم مرز وارد جهاد ابتدائی شد.

در این میان، در هر دسته نیز آراء مختلفی نیز مشاهده می‌شود که با یکدیگر متفاوت هستند؛ از جمله اینکه، در دسته نخست، برخی رأی به تلاش برای مصالحه داده‌اند و در دسته دوم، برخی برآنند که این آیه در صدد تشریح اصل جهاد ابتدائی نیست؛ بلکه آیه مترصد بیان جهت این جهاد است.

بنابر ارزیابی صورت گرفته، بنظر می‌رسد تفسیر زیر مناسب‌ترین بیان برای این آیه باشد که سید قطب، آیت‌الله خامنه‌ای و آیت‌الله جوادی آملی بدان اشاره داشته‌اند:

خدای متعال برای جهانی کردن اسلام، راهکارهای مختلفی را ارائه داده که در این آیه، به مؤمنان دستور داده که به طور پیوسته با حکومت‌های کافر معاند هم‌مرز خود جهاد ابتدائی کنید و این امر را تا از میان برداشتن این کفار ادامه داده تا دین اسلام همگانی و همیشگی شود.

بنابر این برپایه پژوهش حاضر مقصود از جهاد در آیه مورد بررسی، جهاد ابتدائی با در نظر گرفتن قیود و شرایط آن است؛ به این معنی که دولت اسلامی که به طور مشروع و براساس حق تشکیل شده و از تجهیزات و قوای نظامی کافی بر خوردار است، می‌تواند برای آزادسازی مستضعفان و رساندن اندیشه الهی به مردم جهان با حکومت‌های کافر معاند جهاد نماید.

منابع و مأخذ

الف) کتاب‌ها

- قرآن کریم.
- آلوسی، سید محمود، ۱۴۱۵ ق، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- ابن عاشور، محمد طاهر، ۱۴۲۰ ق، تفسیر التحریر و التنویر، بیروت، مؤسسة التاریخ العربی.
- ابن عطیة، عبدالحق بن غالب، ۱۴۲۲ ق، المحرر الوجیز فی تفسیر کتاب العزیز، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ ق، لسان العرب، تحقیق جمال‌الدین میردامادی، بیروت، دار صادر،

ج ۳.

- بحرانی، سید هاشم، ۱۴۱۵ ق، البرهان فی تفسیر القرآن، تهران، مؤسسة البعثة.

- جعفریان، رسول، ۱۳۷۱، تاریخ تشیع در ایران، تهران، علم.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۹۴، تسنیم: تفسیر قرآن کریم، تحقیق حسین شفیعی و عطاءالله میرزاده، قم، اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله، بیانات در جلسه ششم تفسیر سوره صف در تاریخ ۱۳۹۶/۱۲/۲۶.
- جوادی آملی، عبدالله، بی تا، رساله آموزشی، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه، ۱۴۱۵ ق، تفسیر نورالثقلین، قم، اسماعیلیان، چ ۴.
- خامنه‌ای، سید علی، ۱۳۸۳، بیانات در مراسم مشترک دانشجویان دانشگاه‌های افسری ارتش در تاریخ ۱۳۸۳/۷/۲۲.
- خامنه‌ای، سید علی، ۱۳۹۵، بیان قرآن: (تفسیر سوره براءت)، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی.
- خامنه‌ای، سید علی، ۱۳۹۶، اجوبه الاستفتائات، تهران، فقه روز وابسته به انتشارات انقلاب اسلامی، چ ۳.
- خامنه‌ای، سید علی، بی تا، رساله آموزشی، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی.
- خمینی، سید روح‌الله، ۱۳۸۴، کتاب البیع، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
- خوئی، ابوالقاسم، ۱۴۱۰ ق، مناهج الصالحین، قم، مدینه العلم.
- رازی، ابوالفتح، ۱۴۰۸ ق، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر، ۱۴۲۰ ق، مفاتیح الغیب / التفسیر الکبیر، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ ق، مفردات ألفاظ القرآن، تحقیق صفوان عدنان داوودی، بیروت، دار القلم.
- رضا، محمدرشید، ۱۴۱۴ ق، تفسیر المنار، بیروت، دار المعرفة.
- سید قطب، ۱۴۱۲ ق، فی ظلال القرآن، بیروت و قاهره، دار الشروق، چ ۳۵.
- صادقی تهرانی، محمد، ۱۴۰۶ ق، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة، قم، فرهنگ اسلامی، چ ۲.
- صالحی نجف آبادی، نعمت‌الله، ۱۳۸۶، جهاد در اسلام، تهران، نشر نی.
- طباطبائی، سید محمدحسین، ۱۳۷۴، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چ ۵.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲، مجمع البیان لعلوم القرآن، تصحیح سید هاشم رسولی و دیگران، تهران، ناصر خسرو، چ ۳.

- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۴۲۸ ق، *جوامع الجامع*، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طبری، محمد بن جریر، ۱۴۱۲ ق، *جامع البیان عن تأویل آی القرآن*، بیروت، دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن، بی تا، *التبیین فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- عاملی، ابراهیم، ۱۳۶۰، *تفسیر عاملی*، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران، کتابفروشی صدوق.
- عمید زنجانی، عباسعلی، ۱۴۲۱ ق، *فقه سیاسی*، تهران، امیرکبیر، چ ۴.
- عیاشی، محمد بن مسعود، ۱۳۸۰ ق، *کتاب التفسیر*، تحقیق سید هاشم رسولی، تهران، مکتبه العلمیة الاسلامیة.
- فاضل لنکرانی، محمدجواد، ۱۳۹۷، *جهاد ابتدایی در قرآن کریم*، قم، مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام.
- فضل الله، سید محمدحسین، ۱۴۱۹ ق، *تفسیر من وحی القرآن*، بیروت، دار الطباعه و النشر، چ ۲.
- مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۹۴، *جنگ و جهاد در قرآن*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رضی الله عنه، چ ۱۰.
- مصطفوی، حسن، ۱۳۶۸، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مطهری، مرتضی، ۱۳۸۴، *مجموعه آثار شهید مطهری*، تهران، صدرا.
- معین، محمد، ۱۳۸۶، *فرهنگ معین*، تهران، زرین، چ ۳.
- مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۱، *تفسیر نمونه*، تهران، دار الکتب الإسلامیة چ ۱۰.
- مؤمن قمی، محمد، ۱۴۱۵ ق، *کلمات سدیدة فی مسائل جدیدة*، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- نجفی، محمدحسن، ۱۹۸۱ م، *جواهرالکلام*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

الف) مقاله‌ها

- جاوید، محمدجواد و علی محمددوست، ۱۳۸۹، «حقوق بشر معاصر و جهاد ابتدایی در اسلام معاصر»، *پژوهشنامه حقوق اسلامی*، ش ۳۲، ص ۱۵۲ - ۱۲۱، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- قاضی زاده، کاظم، ۱۳۸۵، «جنگ و صلح از دیدگاه قرآن»، *مجله علوم سیاسی*، ش ۳۴، ص ۷۴ - ۵۱، قم، دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام.
- کامیاب، حسین و احمد قدسی، ۱۳۹۱، «بررسی شبهه جهاد ابتدایی در تفسیر آیه لا اکراه فی الدین»، *مطالعات تفسیری*، ش ۱۱، ص ۳۲ - ۷، قم، دانشگاه معارف اسلامی.
- مؤمن، محمد، ۱۳۸۰، «جهاد ابتدایی در عصر غیبت»، *فقه اهل بیت علیهم السلام*، ش ۲۶، ص ۵۱ - ۳، قم، مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی.